

ASKETIČNA ALI MEDITATIVNA PROZA SLOVENSKEGA BAROKA

Meditativna proza je zvrst premišljevalnega, literarno oblikovanega besedila, ki se je v slovenskem baročnem slovstvu razvila v 17. stoletju in ohranila vitalnost skozi vso baročno dobo še globoko v 19. stoletje. Večina besedil te zvrsti ni mogla prodreti do natisa v knjižni obliki, zato so lahko krožila med bralci le v rokopisih. Že sredi 17. stoletja sta nastali dve temeljni podzvrsti meditativne proze. Prvo predstavlja Skalarjev rokopis z izrazitimi literarnimi sredstvi in fantazijskimi čutnimi predstavami, ki motivirajo bralčev doživljajski svet; drugo predstavlja najstarejši ohranjeni prevod *Hoje za Kristusom* Andreja Jankoviča s konciznimi, strnjenimi duhovnimi izreki, ki nagovarjajo bralčeve umske zmožnosti, njegovo voljo in duhovni uvid. Večina rokopisov, ki so se nam ohranili, pripada prvi zvrsti. Najpomembnejši med njimi je *Poljanski rokopis*, meditativna literarna pripoved o Jezusovem življenju in trpljenju, ki je bil napisan okrog leta 1800 in izkazuje priljubljenost ter trdoživost literarne zvrsti vita Christi v slovenskem jeziku.

Ključne besede: slovensko slovstvo, barok, rokopisi, meditativna proza, literarna cenzura, vita Christi

Uvod

V slovenski baročni književnosti 17. in 18. stoletja je nastala večja skupina besedil, za katere se ponuja oznaka asketična ali meditativna proza. Ker zaradi gmotnih okoliščin, pozneje pa tudi zaradi razsvetljskih nasprotovanj, niso mogla biti natisnjena, so se ta prozna besedila širila večidel le s pomočjo rokopisne kulture in so ostala do nedavnega domala neznana. Najstarejše ohranjeno besedilo med njimi je *Skalarjev rokopis* iz leta 1643, ki je nedavno dočakal znanstvenokritično izdajo (Skalar 2011). Nekaj meditativnih besedil je uspelo izdati Matiju Kastelcu; v to zvrst sodi tudi *Hoja za Kristusom*, ki je doživela več izdaj; skoraj vse drugo je ostalo v rokopisih.

Pri tem upoštevajmo, da je bila meditativna proza namenjena zasebnemu branju in poslušanju v krogu nepismenih, medtem ko je nasprotno pridiga učinkovala kot besedilo z nemajhnim javnim dometom in učinkom. In vendar je celo med slovenskimi pridigarji, pisci retorske proze v dobi baroka, uspelo samo kapucinoma Janezu Krstniku Svetokriškemu in Rogeriju Ljubljanskemu ter jezuitu Jerneju Basarju izdati svoje pridige v tiskani knjigi. Stroški natisa knjige so bili zaradi zelo majhnega knjižnega trga tako veliki, da jih brez pomoči mecena ni bilo moč premagati – ne v 16. stoletju ne v dobi baroka. To stanje se je začelo izboljševati šele konec 18. stoletja s porastom pismenosti. Dotlej pa so tudi mnogi cenjeni pridigarji, denimo frančiškan Anton Brešan (1639–1708), svoja besedila hranili in posojali¹ le v rokopisih. Med bogato vrsto rokopisov Antona Brešana, ki so se žal izgubili, je bilo tudi več besedil meditativne proze (Ogrin 2018). S tem smo hoteli le nakazati, da je bilo celo pridig natisnjenih zelo malo in da jih je v rokopisih veliko propadlo; tem bolj to velja za meditativno prozo.

Pojem

Pojma asketične in meditativne proze lahko ob primerjavi s pridigo opredelimo takole. V pridigi vidi homiletika kot teološka disciplina oznanilo in razlago božje besede, medtem ko literarna veda v istem pridižnem tekstu vidi drug predmet, namreč retorsko prozo s specifično literarno strukturo. Podobno moramo razumeti tudi razlikovanje med pojmom asketična in meditativna proza.

Asketika (lat. *ascetica*) je pojem s področja teologije in duhovnosti (ne le krščanske). Slovanska definicija opredeljuje asketiko kot »duhovno vzgojo človeka (in z njo povezano teorijo), ki naj osebo vodi k najvišjim oblikam moralne in religiozne popolnosti /.../; v območju krščanske duhovnosti je to nauk o popolnem krščanskem življenju in poteh njegovega doseganja« (Treccani). Isti izraz asketika je označeval tudi literaturo, namenjeno tovrstni duhovni (samo)vzgoji. V nemškem prostoru je zanj dodobra uveljavljen termin *Erbauungsliteratur*. Navezuje se na izvorno misel sv. Pavla, da se kristjani vgrajujejo in rastejo v živo stavbo, katere vogelni kamen je Kristus;² v tem smislu je nemški termin Andrejka Žejn poslovenila kot *literaturo duhovne izgradnje*. Po nemških opredelitvah literatura duhovne izgradnje bralca ob seznanjanju s *Svetim pismom* po poti »argumentativnega prepričevanja pripelje do odločitve za asketsko udejanjanje Jezusovega nauka in zgleda«, z drugo besedo, bralca s pomočjo meditacije vodi v osebno srečanje z božjim (Žejn 2017: 177). Relevantna je tudi druga opredelitev, da je literatura duhovne izgradnje usmerjena k čustveno okrepljenemu povzdignjenju duha kot sestavine *verske prakse*. V

¹ Svetokriški v uvodu k prvi knjigi *Svetega priročnika* izpričuje, da so ga že mnogi duhovniki prosili, da bi jim posodil svoje pridige: »katero pomuzh vezhkrat tij Mashniki fo sheleli, inu prošsili, de bi ijm moje flovenske pridige pofflodil, inu perpisat perpushtil« (Svetokriški 1998, prva stran uvoda Praefatio ad benevolum lectorem).

² »Sezidani ste na temelju apostolov in prerokov. Vogelni kamen pa je sam Kristus Jezus, v katerem se zedinja celotna zgradba, tako da raste v svet tempelj v Gospodu. Vanj se z drugimi tudi vi vzdivate za Božje bivališče v Duhu« (Efežanom 2,20–22).

tem smislu se kot literatura *praktične* osebne duhovnosti (*praktična* teologija) razlikuje od teoretične teologije, saj ne vključuje neposredno dogmatike, eksegeze, moralke, polemike ipd., marveč – in to je bistveno – teži k izpopolnitvi krepostnega krščanskega življenja (Zeller 2006). S tema dvema opredelitvama, ki obe merita v *osebno* čustveno doživetje in *osebno* krepostno izpopolnitev po vzoru Kristusa, je asketika ali literatura duhovne izgradnje dovolj jasno opredeljena.

Temu teološkemu ali duhovnemu pojmovanju asketike nasproti je z gledišča literarne vede moč v istih besedilih videti drugačen objekt: *meditativno prozo*. Podobno kakor v primeru retorske proze gre tudi pri meditativni prozi za literarne strukture: izbiro in oblikovanje tem in motivov, kompozicijo snovi in zlasti retorična sredstva – raznolike literarne figure, stopnjevanja, kontraste, paralelizme ipd. Vse to je bistveno za baročno *prozo* v literarnem pomenu. Prilastek *meditativna* pa v baročni prozi pomeni, da takšna proza bralno doživljanje ponotranji, poduhovi, to pa stori na specifično baročen način: s pomočjo slikovitih podob, pretresljivih opisov in pripovedi, čutno dojetih fantazijskih predstav. Seveda ni vsako besedilo asketike ali literature duhovne izgradnje že tudi meditativna proza, ker nima estetskih ali literarnih kvalit, ki so pri najboljših delih meditativne proze v bistvu podobne kot pri t.i. poetični prozi.

Literarne podzvrsti

V asketiko ali literaturo duhovne izgradnje se uvrščajo različne podzvrsti, ki so bogatle izjemno pestro zgodovino meditativne proze kot literarne zvrsti v Evropi vse od poznega srednjega veka dalje. Zelo široko priljubljena, morda najbolj razširjena podzvrst so hagiografske legende, torej svetniška *žitja* ali *vitae*. V nepregledno množino literature duhovne izgradnje uvrščajo tudi molitvenike, pesmarice in celo meditativno zasnovane pridige (Zeller 2006) – tak primer bi bile Basarjeve *Pridige iz bukvic imenovanih Exercitia s. očeta Ignacija* (1734), ki je uvedel z njimi pri nas nov tip pridige, namenjene osebni meditativni branju (Deželak Trojar in Ogrin 2018). Obseg te zvrsti množijo še prevodi psalmov in priredbe nekaterih bibličnih odlomkov, spisi o svetem Srcu Jezusovem ali o rožnem vencu, nato zbirke sakralnih emblemov (lat. *emblemata sacra*) in še marsikaj. Zelo razširjena so bila premišljevalna besedila o pasijonskem izročilu – o Jezusovem trpljenju in Mariji, ki spremlja njegov križev pot.

Vse omenjene podzvrsti, razvite in razvejene v zahodnoevropski književnosti, se pri nas niso razvile. V tem kratkem pregledu bomo po kronološkem redu nastanka navedli le tiste podzvrsti, ki so se razvile – četudi je njihovim besedilom dajalo obstanek in recepcijo le prepisovanje in širjenje v rokopisni obliki, ali kratko, rokopisna kultura.

Kakor v slovenski književnosti 16. stoletja je tudi v 17. stoletju glavni način literarnega ustvarjanja bil sprejetje določenega avtoritativnega latinskega ali nemškega besedila,

ki ga je slovenski pisec prevajal, toda tako, da ga je tudi preoblikoval in variiral. To je brez dvoma skupna lastnost številnih zgodnjih besedil slovenskega slovstva v dobi, ko pojem izvirnosti ni razločno obstajal ali ni imel praktične veljave. Ustvarjalnost je bila pojmovana kot možnost razpolagati in po svoje na novo oblikovati elemente, podane že z izročilom.

Skalarjev rokopis, 1643

Tezo, da naj bi bila sreda 17. stoletja v slovenski literarni zgodovini doba »mrtvila« ali »slovstvenega zastoja«, češ da od Čandkovega malega katekizma leta 1615 do Schönlebnovih *Evangelia inu lystuvi* leta 1672 ni izšla nobena slovenska knjiga, spodnese vrsta rokopisov, ki izpričujejo intenzivno književno dejavnost v dobi katoliške obnove in baroka. Eden od teh je obsežni *Skalarjev rokopis*, napisan okrog leta 1643. V znanstvenokritični izdaji ga je objavila Monika Deželak Trojar in opravila temeljno raziskavo (Skalar 2011).³

Adam Skalar je bil pomemben pisec zgodnjega slovenskega baroka. Z njegovimi prevodi je v slovensko slovstvo vstopila nova zvrst – meditativna proza. Živel in deloval je v prvi polovici 17. stoletja na Gorenjskem. O njem trdno vemo le to, da je kot kaplan deloval v Šmartinu pri Kranju do leta 1647, nato pa do leta 1658 v Kranju, sprva še kot kaplan, nato kot kranjski vikar, t.j. župnikov namestnik (Deželak Trojar 2011a: 920–921).

Napisal je obsežen rokopis na skoraj 900 straneh, v katerem je zbral tri svoje prevode iz nemške asketične oziroma meditativne proze. Eno besedilo je nedokončan spis neznanega izvora, tri pa so popolna.

Prvo besedilo novi naslov *Šula tiga premišluvana*, prevedeno je po knjigi frančiškana Johanna Wolffa *Schuel der Betrachtung* iz leta 1633. Skalar jo je torej prevajal komaj 10 let po izidu. Kot je ugotovila Monika Deželak Trojar, je iz obsežne Wolffove knjige Skalar izbral drugega od treh delov, ga mestoma ponekod še okrajšal in strnil, sicer pa prevajal zvesto po izvirniku (Deželak Trojar 2011a: 922–923) in napisal čez 380 strani. Vsebina »Šule« je meditacija o Jezusovem in Marijinem življenju, povzetem v 15 skrivnostih rožnega venca. Tako je vsebina pregledno razčlenjena na 15 poglavij, vsako izhaja iz kratkega evangelijskega odlomka. Vsako poglavje je komponirano tridelno: premišljevalni del razvija razlago evangelijskega odlomka, temelječo na patrističnih in srednjeveških virih; oblikovana je kot meditativna pripoved o dogodku, zato je prepletena z mnogimi legendarnimi prvinami in alegorijami, pa tudi realističnimi človeškimi motivi. Vse to napravi celotno pripoved svežo, slikovito, prepričljivo. Sledijo »Navuki«, oprijemljivi miselni povzetki ali sklepi iz pripovedi, ki jih lahko bralec sprejme kot vodila za ravnanje. Tretja sestavina vsakega poglavja je »Molitov«, kjer so poudarjene poetično-meditativne

³ Opis rokopisa in digitalni faksimile sta dostopna v *Registru rokopisov slovenskega slovstva* (RRSS Ms 40).

prvine besedila. Primer, kjer prevladujejo realistične, človeško-izkustvene prvine pripovedi, je denimo odlomek o Marijinem obiskanju tete Elizabete:

Marija Divica je ostala per sveti Elizabeti tri mesce inu ob ti istim času je Elizabet svojga lubiga sinu, svetiga Joanesa rodila, ta iste tri mesce je Marija Divica sveti Elizabeti koker ena vdinana dekla gori stregla: hišo pomedla, drva pernesla, peč zakurila, ogniše naredila, kuhala, pleničiče oprala, tiga lubiga otroka v svoje roke vzela, njega velikokrat ogovorila, ukušvala, lubila inu k sebi pertišnila inu njega okuli nošila. Kader so vže ti trije mesci pretekli, je nej po svetim Jozefu dolg čas začel biti, za tiga volo je ona slovu od svete Elizabeti vzela inu je šla s svojmi svetimi tovaršicomi zupet vⁿNazeret. (Skalar 2011: 56–57.)

Realistični elementi pripovedi so nanizani v retorični figuri naštevanja; vidimo, da to naštevanje od gospodinskih opravil spretno preide k izrazom ljubezni do deteta Janeza Krstnika, ki so podani čutno in nazorno, še vedno v naštevanju, a tako, da se pripoved v stopnjevanju dviga od gospodinskih opravkov k izrazom Marijinih čustev.

Seveda je pripoved, ki jo v slovensko slovstvo 17. stoletja prinaša Adam Skalar, lahko tudi polna čudežnega in nadnaravnega, ki je nekako »naravno«ⁿ združeno s čisto človeškimi doživljaji in občutji tega dogajanja. Takšen je denimo odlomek o Jezusovem rojstvu v hlevu, kamor Marija in Jožef prideta po neuspešnem iskanju prenočišča v Betlehemu. Poudarek, da so se ju usmilili revni ljudje – »Ti vbogi ljudje so se čez nje vsmilili inu v ti smrdeči, mrzli štalici en kraj dali,«ⁿ je izrazito frančiškanski. Čudežni prvini, božanska luč, ki se prikaže v hlevu, in angelsko petje, imata oporo v evangeliju pri prizoru s pastirji, vendar se tu navezujeta na srednjeveško izročilo o Jezusovem življenju:

O pul noči pak se je v ti štalici ena toku velika svetloba rezsvetila, koker ki more tu sonce o puldan ta svet rezsvetliti, tam je šlišanu bilu tu neizrečenu inu sladku angelsku petje. En vsaki se je gori zbudil, te čudese vidil, bil z velikim veselom inu sladkustjo napolnen, inu vender nje vedel, kaj ima le-tu pomenit. V le-tim, kader je bila Marija Divica zamaknena, ta štalica s to nazrečeno svetlobo obdana inu s tim angelskim petjam češena, je ona svojga nar lubišiga sinu Jezusa Kristusa, tiga sveta odrešenika inu izveličarja rodila. Koku je pak on iz nje divičniga telesa naprej peršil, ona ni vedela (kateru tudi obeden angelc iz nebes ne more vedet), samuč je nega zagledala pred sabo v ti naizrečeni svetlobi nagiga inu jokaječiga ležati, kir je svoje svete ročice vnkaj iztegnil, koker de bi on otil svojo častito Mater prošiti, de bi ga ona imela gori vzdignit, odeti, pokriti, obleči inu to maternu zvestust skažat. Kader je tedaj ona, tu je Marija Divica, taku persrčnu ditetce pred sabo vidila ležati, so nje od vesela vsi glidi začeli trepetati, od vesela se začela jokati, vzignila je to lepu, persrčnu ditetce, z veliko častjo objema, to istu pertisne kⁿ svojim svetim diviškim prsom, opere s svojim maternim diviškim mlekom, zakaj ona ni ne vode, ne babe obene imela. Pokličē svetiga Jozefa, katerimu od vesela pokaže to čartanu detece, čez kateru se je on od velikiga vesela zjokal, koker tudi vsi ti drugi vbogi ljudje v ti štalici, so ga za praviga Boga inu Gospuda spoznali inu molili ... (Skalar 2011: 82–85.)

V odlomku se čudežno in naravno nevsiljivo prežemata, ker ju spaja literarno oblikovanje teksta: opazimo uvodno komparacijo o soncu, nato dvojno formulo (»neizrečenu inu sladku angelsku petje«; »z velikim veselom inu sladkustjo«), retorično naštevaje (»gori vzdignit, odeti, pokriti, obleči«), predvsem pa v stopnjevanje v sklepnem delu (»glidi začeli trepetati /.../ diviškim mlekom«).

Mnogi premišljevalni razdelki so strukturirani še v retorična vprašanja in odgovore, ki so sami spet razčlenjeni v bogate figure iteracij in klimaksov, npr. premišljevanje o veselju v nebesih nad odrešenjem človeka, ki prihaja na svet ob Angelovem oznanjenju Mariji:

rezveselijo se s Sveto Trojico vsi kori angelski. Kaj imajo za enu vesele? Odgovor: enu taku veliko vesele, katero obena zastopnost na more zapopasti, obeden jezik izreči, kateru obenu oku ni vidilu, obenu uhu ni zašlišalu §. Kaj se je za enu vesele izgodilu v nebesih, na katero vižo se je zgodilu to istu vesele? Odgovor: iz petjam, iz hvalo inu častjo. Za čez volo se je to istu vesele izgodilu? Za volo odrešena tiga človeskiga spolu ... (Skalar 2011: 42.)

Celotna Skalarjeva *Šula tiga premišluvana* je torej literarna ubeseditvev tistih pglavitnih odlomkov evangelija, ki jih kontemplira molitev rožnega venca v 15 skrivnostih in ki, teološko povedano, predstavljajo jedro zgodovine odrešenja. Pri tem je pomembno, da je to ne samo prvo znano poglobljeno besedilo na temo rožnega venca, marveč je sploh najzgodnejše ohranjeno besedilo s celotno rožnovensko tematsko strukturo veselega, žalostnega in čistiljivega dela v slovenskem jeziku. In čeprav je nastalo dobrih trideset let pred *Bratovskimi buqviciami sv. roženkranca* Matije Kastelca (1678), je precej zahtevnejše in bolj poglobljeno – kar verjetno pomeni, da je Skalar to besedilo priredil za člane neke rožnovenske bratovščine, ki jim je bila sama rožnovenska pobožnost že domača. Za razumevanje širšega konteksta tega besedila ga je torej treba upoštevati v povezavi z rožnovenskimi pesnitvami in molitvami *Budimpeštanskega rokopisa* (Ogrin 2019: 101–109, 237–240) in *Kalobskega rokopisa* (Legiša 1973: 87–93, 93–100), ki sta oba iz približno istega časa.

Skalarjev rokopis vsebuje še dve pomembni besedili. Eno je asketična meditacija o misteriju pekla z naslovom *Vselaj inu nikoli, to je večnost* – literarno pretresljivo izpisano premišljevanje o skrivnosti pogubljenja.⁴

Toda še bolj pomembna se zdi Skalarjeva priredba *Eksemplar od svetiga Bonaventura*, ki je zahtevnejše spekulativno besedilo, asketika višje ravni, ki se navezuje na bogato evropsko srednjeveško in antično tradicijo *samogovora*, zlasti pri sv. Avguštinu in sv. Bonaventuri. Zapleteno tekstnokritično ozadje tega besedila s prehodom od latinskega mističnega besedila *Soliloquium* sv. Bonaventure k poznejšim latinskim predelavam, nato pa v nemško priredbo in od tam prek Skalarja v slovensko

⁴ Sprva sem skupaj s prof. Marijanom Smolikom menil, da je *Vselaj inu nikoli* Skalarjevo izvirno besedilo (Ogrin 2011b: 932, 938, 944). To mnenje je verjetno napačno, Monika Deželak Trojar me je opozorila na nemško duhovno besedilo, po katerem je Skalar to meditacijo verjetno priredil.

redakcijo, je zdaj raziskano (Deželak Trojar 2012): pomembno je spoznanje, da ob branju Skalarjevega besedila slovenski bralec ni prihajal samo v stik z daljšim izročilom tega teksta, »z nemškim prevodom in predelavo Bonaventurovega spisa, ampak tudi z bogato tradicijo samogovora kot filozofsko-literarne zvrsti. Besedilo Bonaventurovega izvirnega *Solilokvija* bralca popelje vse od antike (sv. Avguštin) pa do 13. stoletja (sv. Hugo od svetega Viktorja),« poznejše psevdo-predelave pa so bralcu ta spis posredovale iz poznega srednjega veka v novi vek (Deželak Trojar 2012: 237–238).

Skalarjev rokopis je pomemben tudi kot »spomenik določene razvojne stopnje slovenskega knjižnega jezika 17. stoletja,« kot je ugotovila Martina Orožen, »ki se kaže v dveh Skalarjevih gorenjskih knjižnih različicah, starejši in mlajši: Šula tiga premišluvana izkazuje bolj arhaično glasovno in oblikovno podobo gorenjske knjižnojezikovne različice, Eksempelar od svetiga Bonaventura pa mlajšo, izraziteje govorno vplivano« (Deželak Trojar 2011b: 85).

Ena od velikih odlik tega spisa je, da je z njim prvikrat vstopila v slovenski jezik globoka, temeljna samorefleksija: kdo sem, od kod sem prišel, kaj delam na svetu? Monološko samospraševanje se razpre tudi v dialog med »človekom« in zbegano »dušo«, v njunih pogovorih pa »samogovor v Skalarjevem prevodu ni več le literarna oblika in retorično-filozofska zvrst, ampak tudi oblika mistične molitve baročnega človeka k Bogu« (Deželak Trojar 2012: 223). V uvodnem delu denimo srečamo takšne nize temeljnega samospraševanja, ki koristijo človeku bolj, pravi avtor, kakor spoznanje o močeh vseh zelišč in celo o »teku nebes«:

Zakaj s. Chris(ostom). pravi: ‚Sam sebe spoznati, je teh velikih modrosti ena.‘ S. Ambros(ius) pravi: ‚Spoznaj se, človek, kaj inu kdo si ti, merkaj nase, kaj gre v toje misli, kaj gre s tebe v dajno no v besedah.‘ Zato pogosto, o duša, preudari toje živlene, kolku v dobrim gori jemleš, kolko se povišaš, koku se v dajnu zadržiš, koku se v želah tojih rovnaš, koku glih ali krivo si z’ Bogam, koku blizo ali deleč si od njega. Verjemi me, de ti bule nuca, keder sama sebe spoznaš, koker de bi vseh nebes tek, kraft no moč vseh zeliš, vseh človekov kompleksjon, vseh stvari naturo spoznala; vselej tedej nase gledaj, regiraj toje želje inu toje dela, mojstri hojo tojih noh. Richardus pravi: ‚Skuzi soje lastno spoznanje bo oku tega srca čisto, to srce močnejši, ta pamet vekši.‘ Ker sam sebe na spozna, na more prov soditi, zanikrn je ta, kateri sojga duha na probira inu ne zna, ta na ve, kaj od S. Duha držati. Zato, o duša, drži nauk teh s. včenikov inu nar pred obrni toje oči k sončnimo izhodu, to je, premisli, od kod ti prideš, pomisli, koku si zlahtna od tega mojstra te nature stvarjena, koku namarno si skuzi fraj volo z greham tojo lepo štalt zgubila inu kolkukrat iz velike dobrote božje se spet gori vzeta /v/ gnado ... (Skalar 2011: 412–423.)

Ta prvovrstna refleksija je bila namenjena slovenskim bralcem v času katoliške obnove prve polovice 17. stoletja in v tiskah pomanjkanja zaradi tridesetletne vojne. Skalar jo je izgotovil v kaligrafsko pripravljenem čistopisu, ki je bil namenjen za objavo (Deželak Trojar 2011b: 85). Če bi izšla v tiskani knjigi, bi brez dvoma bogatila življenje mnogih Slovencev baročne dobe in spodbudila nastanek sorodnih besedil z visoko ravno intelektualne kulture. Vendar težav v natisom ni uspelo premagati

ne *Skalarjevemu rokopisu* ne *Skalarjevi pesmarici* (Gabrovšek Homšak 2017) ne *Kalobskemu rokopisu*, ki so vsi nastali sočasno in se nam ohranili, ne drugim rokopisom ustvarjalnega 17. stoletja, ki so se nekateri ohranili, mnogi žal propadli. Verjetno je bila prav tridesetletna vojna s svojimi finančnimi bremenmi tista teža, ki je ta in mnoga druga besedila zadrževala v območju rokopisne kulture (Ogrin 2020c). Toda Adam Skalar je, četudi le v območju rokopisnega slovstva, napravil veliko kulturno delo: z njegovim rokopisom je iskanje zadnjega temelja človekove eksistence prvikrat prodrlo v globoki samorefleksiji iz bogatega latinskega zaledja srednjega veka v slovenski jezik novega veka, zato se je tu v slovenščini prvikrat razprlo znamenito samospraševanje: »Kam jest grem, od kod sem inu kaj sem?« (Skalar 2011: 420).

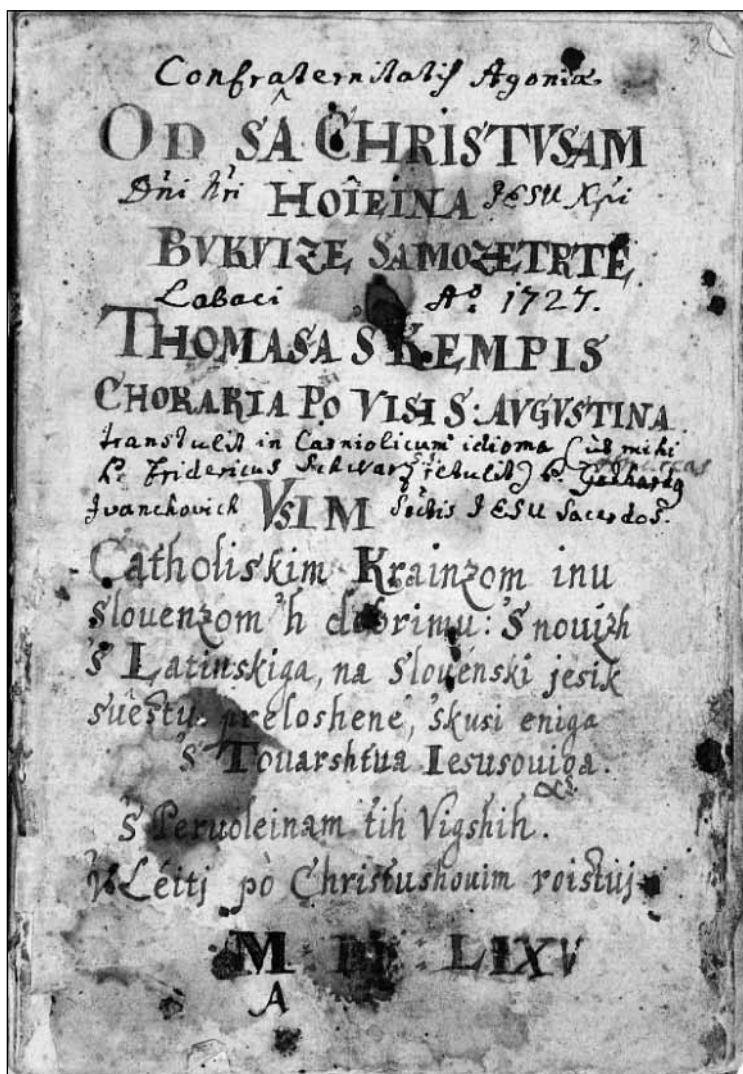
Hoja za Kristusom, 1659

Imitatio Christi, kot se glasi izvirni naslov *Hoje za Kristusom*, velja za eno najbolj vplivnih knjig krščanske duhovnosti, »verjetno najbolj brano knjigo za *Svetim pismom*« (Catholic Encyclopedia), ali kot je zapisal teolog Ivan Platovnjak: še v prejšnjem stoletju je bila »poleg evangelijev najbolj brana knjiga med katoličani. Velja tako rekoč za peti evangelij. Samo *Sveto pismo* je prevedeno v več jezikov« (Kempčan 2011: 445).

V letih pred ali do 1440 je to klasično delo napisal nemški avguštinski korar Tomaž iz mesta Kempen, imenovan à Kempis, t.j. Kempčan (cca. 1380–1471). Tomaževa knjiga o zgledovanju ali hoji za Kristusom je najbolj znano delo sočasne duhovne usmeritve, ki je dobila ime *devotio moderna* (moderna pobožnost) in je trajala do 16. stoletja: poudarjala je vrednost notranjega življenja nasproti manj vrednim pozunanjenim opravilom, osebno spokorno življenje kot pomembnejše, vrednejše od ceremonialnosti in videza. *Devotio moderna* je bila neke vrste obnova verskega življenja še pred razkolom reformacije. *Hoja za Kristusom* kot njena najbolj cenjena knjiga v obliki kratkih izrekov, zelo strnjenih in domišljenih, novincu predlaga nasvete za duhovno napredovanje. Mnogi so izraženi v priostreni obliki retoričnega kontrasta, npr.: »Jezus ima sedaj mnogo prijateljev svojega nebeškega kraljestva, ali malo takih, ki bi nosili njegov križ. /.../ Mnogo jih hodi za Jezusom do lomljenja kruha, a malo do tja, ko bo treba piti kelih trpljenja« (Kempčan 1994: II, 11). Celotno knjigo sestavljajo takšni zgoščeni, kratki izreki; ne gre torej za pripovedno prozo, ampak v pravem pomenu za meditativno – seveda pa je v takšnih strnjenih stavkih še bolj prišla do izraza vloga literarnega upovedovanja.

Razumljivo je, da je v času katoliške obnove in baroka nastopil skrajni čas, ko je bilo to klasično delo krščanske asketike zaželeno izraziti tudi v slovenščini. Do danes je nastalo najmanj osem različnih slovenskih prevodov in več ponatisov; po njih je bila *Hoja za Kristusom* tudi med Slovenci brez dvoma ena najbolj branih knjig v zadnjih štirih stoletjih. Ali je kakšen prevod nastal že v 1. polovici 17. stoletja, ne vemo. Toda že v 2. polovici 17. stoletja sta izpričana kar dva prevoda: najstarejši ohranjeni slovenski prevod je pripravil jezuit Andrej Jankovič (ali Ivankovič,

1621–1674). Ta je pripravil rokopis z naslovom *Od za Kristusam hojenja bukvice samočetrte*, datiran je (verjetno) leta 1659. Drugi prevod je v približno istem času ali malo pozneje pripravil novomeški kanonik Matija Kastelec (1620–1688); o tem prevodu je med drugimi Kastelčevimi rokopisi poročal Valvasor, nato Pohlin idr., toda žal je bil med tistimi, ki so se izgubili. Poznejše prevode so pripravili pater Hipolit Novomeški (1719), Frančišek Mihael Paglovec (1745), Janez Zalokar (1820), ki je knjigi prvi dal sedanji, splošno uveljavljeni naslov, in več drugih.⁵

Slika 1: Jankovičev prevod *Hoje za Kristusom* (vir: NRSS – Neznani rokopisi slovenskega slovstva, splet).

⁵ Podroben pregled vseh prevodov in ponatisov je pripravil Marijan Smolik (Kempčan 2011: 443–444).

Jankovičev rokopis *Hoje za Kristusom* (RRSS Ms 86),⁶ hrani ga Narodna in univerzitetna knjižnica, je v več pogledih izjemen. V podnaslovu ima isto razlikovanje med Kranjci in Slovenci ter izrecno omembo slovenskega jezika kakor starejše knjige 17. in prej 16. stoletja: *Vsim Catholiskim Krainzom inu Slouenzom h dobrimu: Snouizh S Latinskiga, na Slouenski jesik svestu preloshene, skusi eniga s Touarshtva Iesusoviga*. Jankovič je napisal predgovor, ki je že sam po sebi kakovostna meditativna proza: naša življenjska pot je težavna, polna preprek, zato potrebujemo vodnika, »pelavca«, in kdo je boljši *peljavec* kot sam Jezus (v kritičnem prepisu):

Ti, pravim jest, muj Jesu, kateri si sam ta pot, ta pravica inu tu živlejne, kateri si od Buga poslan en vučenik, inu ti ta pot te risnice vernu vučiš, tudi s tem exemplam pelaš h živlejnu. Zagvišnu, tvoje živlejne je nam ena podoba h živlejnu inu kateri v čislu (število) tih keršnikou perštiven hoče biti, more po tvoih stopinah hoditi, po spričovajnu tiga Jogra, kateriga si ti lubil, kir pravi: kateri v Kristušu prebiva, koker je on hodel, za jnim more tudi hoditi. Koku tedaj ne pujdemo za tabo, aku nikdar v glihlih stopiniah, vsaj od daleč, kar naša slabust premore; zakaj velika čast je jeti za Gospudam. (RRSS Ms 86: fol. 4r–4v.)

Ena od pomembnih stalnic *Hoje za Kristusom* je tema spoznanja samega sebe – pomembnost resnicoljubnosti pred samim sabo, še več, pomen vpogleda vase. Temeljna tema je podobna, kakor smo jo srečali pri Skalarju na ozadju sv. Bonaventure. Jedrnato je predstavljena mdr. v II. knjigi, 5. poglavje. Za primerjavo ponudimo besedilo v Ušeničnikovi redakciji, ki, močno izboljšano, temelji na prevodih 19. stoletja:

Notranjemu človeku je skrb zase nad vse skrbí.
In kdor nase zvesto pazi, lahko o drugih molči. /.../
Kje si, kadar sam zase ne veš?
In če si vse preletel, sam sebe pa zanemaril, kaj si s tem pridobil?
Ako želiš imeti mir in pravo edinost, treba, da vse drugo pustiš in le sam nase paziš.
(HK II, 5, 2 – Kempčan 1994.)

Jankovičev prevod tega prvovrstnega odlomka, ki tematizira eno osrednjih tem kontemplativnega in osebnostnega življenja, je v primeri z izčiščenim Ušeničnikovim tekstom seveda arhaičen, toda priznati moramo, da najde nekatere odlične rešitve:

En snotrajni zhlouik zhes sebe samiga skerb, usem drugim skerbam naprej ulezhe.
Jnu kateri na samiga febe suestu gleda, luhku od drugih molzhý. /.../
Kei fi, kadar fam febi v'prizho niší?
Inu kadar si use pretekkel, kai fi (fam febe sapusteoZh) dobil?
Aku hozh pokoi imeti, inu prauo enoto: je potreba, de sate, ufe uershesh, inu le tebe famiga pred ozhima imash. (HK II, 5, 2 – Jankovič, RRSS Ms 86, fol. 44v.)

Opazimo lahko en sam germanizem v prvi vrstici (kalk »naprej vleči« iz *vorziehen*: dati prednost, raje imeti); druga je skoraj enaka modernemu prevodu, tretja vrstica pa ponudi rešitev, ki je v nekem smislu točnejša: kje si, kadar nisi sam sebi navzoč?

⁶ Opis rokopisa in digitalni faksimile sta dostopna v *Registru rokopisov slovenskega slovstva* na spletu.

– »Kei fi, kadar fam febi v'prizho nifsi?« Odlomek namreč govori o brezglavem, neurejenem človekovem hitenju med zunanjimi opravki, v katerem človek sam sebe izgubi. Nasprotje tej izgubljenosti pa Jankovičevo vprašanje poimenuje z besedno zvezo »biti febi v'prizho«, t.j. biti sam sebi navzoč, se duhovno motriti in od tod urejeno, smiselno ravnati. V zadnji vrstici navedka, ki nagovarja k zavračanju pretiranih zunanjih aktivnosti in k pozornosti nase, je zanimiva prevajalska rešitev, ki pravi, da s tem človeku uspe v sebi »pokoi iemeti, inu prauo enoto«. Sad introspekcije, motrenja sebe, sta torej *pokoi in enota*, notranji mir in enotnost osebe.

Tretja knjiga *Hoje za Kristusom* je oblikovana kot retorični dialog med osebo, ki želi duhovno napredovati, in Jezusom, ki z odgovori nakazuje pot osebne izpopolnitve. O skrivnem delovanju samoljubja, ki ga Jankovič imenuje »lastna lubesen«, govori poglavje »O tem, da nas samoljubje zelo odvrča od večne dobrote – De lastna lubesen od narvegshiga dobriga silnu nesaj dershŷ.«

Syn, tebi je dati vse sa vse, inu nizz tvoiga lastniga jemeti.
Veidi, de tebi tvoia lastna lubesen vezh skoduje, koker kakershna
kuli druga tiga sveta rezh. Po lubesni inu nagneinu, kateru
imash ali nošsish (do sebe), fe ena vsaka rezh, vezh ali mein, tebe dershŷ. (HK III,
27, 1 – Jankovič, RRSS Ms 86, fol. 95v.)

Misel, izražena v tem odlomku, povzema eno od jedrnih spoznanj, skupno mnogim, morda celo vsem meniškim tradicijam, tako krščanskim kakor vzhodnim. Nadvse aktualno je tudi, da se ta misel o človekovem odnosu do stvari kot zrcalu, v katerem se dejansko kaže ali v njem deluje naš odnos do samega sebe, smiselno dopolnjuje z nekaterimi dognanji novejše globinske psihologije in psihoanalize. Nize in stopnjevanja takšnih zgoščenih, pregnantnih izrekov korarja Tomaža Kempčana je jezuit Andrej Jankovič sredi 17. stoletja kot prvi – ali med prvimi – skušal izraziti v knjižni slovenščini. Kljub pomanjkljivostim njegovega zgodnjega poskusa moremo v njem, podobno kot pri *Skalarjevem rokopisu*, videti prvi prodor osebno poglobljene evropske duhovnosti *devotio moderna* v duhovno kulturo slovenskega jezika in v duhovno bit mnogih rodov slovenskih bralcev.

Iz 17. v 18. stoletje

Na poti po 17. stoletju bi se morali nujno ustaviti tudi pri delih kanonika Matije Kastelca, izjemno pomembnega in plodovitega pisca zgodnjega slovenskega literarnega baroka, vendar jih bomo v tem kratkem pregledu samo omenili. Literarne zgodovine, ki niso upoštevale rokopisnega slovstva, temveč le natisnjene knjige, so datirale začetek našega slovstvenega baroka s Kastelčevo imenitno asketično knjigo *Bratovske buqvice sv. roženkranca* (1678). Če upoštevamo vso raznoliko slovstveno ustvarjalnost 17. stoletja na Slovenskem, se zdi bolj primerna presoja, da je Kastelec ne toliko začetnik, marveč eden od vrhov slovenskega baročnega slovstva (Ogrin 2020a: 149). Omenjeni bratovščinski knjigi je leta 1682 dodal še obsežno zbirko besedil za pripravo bolnikov na smrt *Modus juvandi agonizantes* in

so ju pogosto vezali v skupen izvod. Obe knjigi sta zbirki prevedenih in prirejenih krajših molitvenih besedil, vendar je Kastelec mnoga napisal v izrazito meditativnem tonu z literarnim pridihom: v daljših, tudi kompleksnih stavčnih periodah, z mnogimi okrasnimi pridevki, dvojno formulo in stopnjevanji, zato jih dojemamo tudi kot (pol)literarna besedila. Še pomembnejše Kastelčevo delo je *Nebeški cil* (1684), ki je prvovrstna zbirka baročnih meditativnih besedil o človekovem usmerjanju k poslednjemu, presežnemu cilju v večnosti. Kastelec skuša bralcu pokazati, da ko se človek zavestno usmerja k najvišjemu dobremu, v tem duhovnem prizadevanju dosega tudi najvišjo, skrajno izpopolnitev lastnega bivanja. Značilne cilje asketike ali literature duhovne izgradnje je v svoji knjigi Kastelec opredelil že z naslovom in podnaslovom: *Nebeški zyl, tú je teh svetih ozhakov sveistu premishlovanie: v katerim se sapopade visha te zhednosti lubiti, inu pred hudim djaníam béshati: na tú vézhnu spumniti, inu Bogá prou lubiti*. Tudi ta knjiga je napisana z nemajhnim darom za literarno oblikovanje, usmerjeno h kristalizaciji predstavitev o človekovem najvišjem dobrem.

Čeprav se tako po jezikovnih kakor literarnih plateg Kastelčeva meditativna proza bolj odlikuje kot denimo Skalarjeva, ki je vendarle stala bliže začetkom literarnega ustvarjanja katoliške obnove, se ji tu ne bomo dalje posvečali. Razlog je tudi ta, da podzvrst kot takšno, ki jo Kastelec nadaljuje, nekoliko poznamo že iz Skalarjeve *Šule tiga premišluvana in Exemplarja od svetiga Bonaventura*.

Pač pa je ob Kastelcu smiselno opozoriti na žal nevidni, izgubljeni del njegovega opusa, med katerim je bil ne samo rokopis prevoda *Hoje za Kristusom*, ampak mdr. dvoje del, ki sta izhajali iz podzvrsti asketike *speculum* (*Spiegel*, prim. Hiepe 1964) kot kažeta njuna naslova: *Špejgel duhovni, od začetka inu konca človeskiga živjenja in Špejel te čistosti* (Glonar 2013). Frančiškan Anton Brešan je v tej podzvrsti napisal izgubljeno rokopisno delo *Speculum Christianum* (Ogrin 2018).

Če je bilo 17. stoletje na Slovenskem tako kreativno in je kljub propadu rokopisov ostalo toliko sledi za različnimi slovenskimi besedili meditativne proze (o pesmih in dramatikah tu sploh ne govorimo), potem moramo sklepati, da razmeroma pičli podatki, ki jih imamo v tem pogledu iz zgodnjega 18. stoletja, ne pomenijo nujno pičle ustvarjalnosti, marveč bolj verjetno, da nam manjkajo podatki o besedilih.

Enega od primerov meditativne proze iz prve polovice 18. stoletja bi lahko videli med knjigami Frančiška Mihaela Paglovca (1679–1759), denimo v besedilu, ki ga je dodal na konec svoje izdaje *Evangelia inu branja* leta 1741 z naslovom »Kratku reslozhenje (rezloženje) christianke vere, na visho ene historie, koku ona je imela fvoj sazhetik v'ftuarjeniu, inu sazhetku tiga sveita« (EvL 1741: sklepno besedilo). Vsebina tega slikovito napisanega, razgibanega, a hkrati zelo strnjenega Paglovčevega besedila, je zgoščen, toda izjemno jasen povzetek zgodovine odrešenja od Božjega stvarjenja angelov in sveta prek izvirnega greha do Jezusovega odrešilnega trpljenja in končnega vesoljnega kraljevanja. Besede v podnaslovu »na visho ene historie« nakazujejo, kar je sicer izraženo v slogu in retoričnih formah te zgodbe: literarno naravo te pripovedi; če jo je Paglovec napisal sam, brez neposredne predloge, potrjuje njegovo nadarjenost.

Brez dvoma so že v tej dobi, v prvi polovici 18. stoletja, nastali tudi rokopisi drugih, z današnjega gledišča neznanih in novih zvrsti slovenske meditativne proze – zlasti eshatološka, apokaliptična in pasijonska besedila. Vendar so se nam njihovi zapisi ohranili šele iz poznejše dobe: iz druge polovice 18. stoletja in še zlasti iz zgodnjega v 19. stoletja.

Antikrist, 1767

Vse od zgodnjih časov krščanstva je prvo Cerkev spremljala ideja o možnosti prihoda Kristusovega nasprotnika, antikrista, ki naj bi predvidoma izšel izmed samih kristjanov, jih s pomočjo Satana razdvojil in zapeljal k potvorjenemu nauku (omembe že v prvem pismu apostola Janeza, 1 Jn 2,18.22) ter naj bi nazadnje vzpostavil nasilno zemeljsko oblast, s katero se bo on sam predstavil kot odrešenik človeštva. Zaradi preganjanja kristjanov prvih stoletij se je ta ideja podrobneje razvila že v času cerkvenih očetov, t.j. v pozni antiki, ki so antikrista videli v cesarju Neronu in drugih oblastnikih. Že od začetka je bila povezana z idejo, da bo antikrist nastopil ob koncu zgodovine in da bo njegovo uničenje dopolnjeno s koncem sveta. Na kratko: predstavo o prihodu, nasilju nad kristjani in končnem propadu antikrista kot človeka, ki ga podpira hudi duh, je misel cerkvenih očetov, še bolj pa srednjega veka, umeščala v širši teološki sklop vprašanj o koncu časa in zgodovine – v eshatologijo, teološki nauk o poslednjih stvareh (Haeusler 1993).

Iz te obširne problematike je za slovensko književnost pomembno zlasti to, da je neki nemški kapucin, p. Dionizij Luksemburški (Dionysius von Luxemburg, 1652–1703), napisal knjigo *Leben Antichristi* (1682), ki je med Slovenci imela izjemno velik odmev. Pater Dionizij je obširen nauk prejšnjih stoletij o antikristu in apokaliptiki v tej knjigi ne le sistematično zbral, marveč – in to je za nas bistveno – ga je napisal v nemščini kot ljudskem jeziku (namesto v latinščini) in ga izrazil v jasnem in psihološko impresivnem slogu, tako da je bila pripoved razumljiva tudi preprostim, a hkrati precizna v misli in nazorna v zgodovinskih detajlih. Zato je knjiga uspešno izšla v več nemških izdajah in prevodih v tuje jezike – tudi v slovenščino, le da je bila pot tega besedila v slovenskem jeziku zelo drugačna kakor v nemškem.

Prvi slovenski prevod *Antikrista* naj bi pripravil koroški bukovnik Matija Žegar (1734–1798), doma verjetno iz Šentjakoba v Rožu (Kotnik Verčko 2016). Hrani ga Koroška osrednja knjižnica na Ravnah. Bukovnik je sam opisal svojo vlogo pri nastanku rokopisa v daljšem naslovu, ki se glasi:

Antichr(i)sta Shiullenie ali Lebn Antechrista Inu nia zieua mogozhnoft uniagovam Dianie nia zalla shivllenia Resnizhna pohhribinga tah pridiozhah Rezhi tiga Sveta /.../ Vtem letu 1767. pak po svabej Modrvefti na ffovenski jefik preberniane po tem vezham dove vfeto inv preverfhane skves Mattialsa Shegaria sa voll nigovah dobrah Periatellov. (Kotnik Ms 14: fol. 1.)

V tem zanimivem naslovu izvemo, da knjiga vsebuje *resnični opis prihodnjih stvari sveta*, t.j. opis predvidenega prihoda antikrista in njegovega delovanja. Pomemben podatek je letnica zapisa, 1767. V času, ko je v osrednjem slovenskem prostoru prevladalo poimenovanje kranjski jezik, koroški bukovnik svoj jezik razločno imenuje *slovenski*. Pove tudi, da je bilo nemško besedilo *po tem večem dole vzeto*, t.j. povzeto, strnjeno ali kot bi danes rekli, v prevodu je bilo tudi prirejeno, in da je Mattias Žegar vse to storil zaradi svojih »dobrih prijateljev« – kar že izpričuje obstoj neke območne skupnosti, ki se je za ta rokopis zanimala, ga brala in še zlasti poslušala.

Žegarjev rokopis so nato prepisovali še drugi pisci. France Kotnik je evidencialiral vsaj 13 rokopisov (Kotnik 1944: 416–417), Niko Kuret (2013) celo 15, vendar za večino od teh žal ne vemo, ali so se ohranili in kje se nahajajo. Enega od teh rokopisov *Antikrista*, hrani ga Koroški deželni arhiv v Celovcu (RRSS Ms 17),⁷ je pripravil neznani koroški šolnik leta 1790 in svoj prepis opazno približal »takratni (celo sedanj) knjižni normi« (Trivunović 2017: 318). Besedilo je še vedno narečno, toda mnogo manj od drugih. Spodnji odlomek iz njegovega rokopisa opisuje prizor po antikristovi osvojitvi svetne oblasti in proglasitvi samega sebe za boga, ko ob vrhuncu preganjanja kristjanov Bog pošlje iz nebes sveta preroka Enoha in Elija na ognjenem vozu v Jeruzalem in ko ta žalostno opazujeta posledice trinoštva:

Koku bo niema ta riez h kferzu fhla kok bo niema Serze vperfeh butalu, kir bota fraventega Vefelia tude nu milu sdihuvanje, klaguvanje fhlihfhala, Vun fteh hramou, Turnou inu kih, te brumne kriftiane kieri bojo tam milo pruti Nebiefsam klizali sglasno fhtimo na Jesusa Sapomuzh Oh! Bug koku bo niema tu Sdihuvanje tu Serze omezhilu, oh! kaj Sa eno vfmilenje bota ona dua fhniemi mela Oh! koku britku bota jokala inu klaguvala, kir bo niema Vedeozh deti Sveti Lidi fo glih Satega Voli vvezho Vrfhneni, kir nifo notli fvojo Vero Satait inu te Pilde Antikriftave modlit kai Sa ena shaloft bo niema kferzu ftopila kader bota Videla nauvfih plazeh te gauge, koliefse, kir Ludi obiefhejo inu Lomjo inu bota doli vfela de je shie Veliko Ludi martraneh gratalu Oh koku bota Lete obshaluvala koker hitro bota vJerusalem prifhla

kai pa mienifh? koku febojo ti Judi inu dou odftopleni kriftiani v ftrafhili kir bojo te ogneni Vuſh tam Videli inu vfe kar je gore nabo nizh drugiga koker ogin inu plemen inu bo eno Veliko Svetlobo od febe dau, koliefse bojo sgol ogin /.../ oni febodo tude sazhudili inu preſtrafhili inu febodo bali koker bi otlí Szagat ani bode vtempel tekli inu Antikrifta Sapomuzh profili Sakaj oni fe bodo bali de te ogneni Vuſh kar koi koine ne ofmodiu temuzh tu meſtu prefhgau inu Sefhgau ... (RRSS Ms 17, fol. 71v.)

Čeprav tudi tu manjkajo ločila in še marsikaj, je to besedilo mnogo bolj urejeno kakor so bukovniška. Kljub temu lahko nazorno vidimo že v prvem odstavku, kako psihološko prodorno in sodoživljajoče je podan prikaz žalosti obeh prerokov ob tem, kar vidita in slišita. Drugi odstavek dokaj slikovito prikaže čudežni biblični element – ognjeni voz preroka Elije. V teh nekaj vrsticah se ubrano povezujeta dve izmed več prvin, zaradi katerih je bilo to delo tako široko priljubljeno: čustveno doživljajsko opisovanje dogodkov, ki bralca prevzame in psihološko

⁷ Prim. Register rokopisov slovenskega slovstva na spletu.

vplete v zgodbo, in močan vdor legendarnih, nadnaravnih, mitičnih prvin, ki kljub človeškim zmotam, nasilju in zlu bdijo nad zgodovino, jo usmerjajo in posegajo vanjo.

V spretnem prepletanju teh dveh vsebinskih elementov je del odgovora na vprašanje, zakaj je bila rokopisna knjiga o antikristu tako priljubljena, da se je razširila v množici rokopisov, od katerih se jih je še do polovice 20. stoletja ohranilo več kot ducat. Drugi del odgovora je verjetno v tem, da so bukovniki in drugi koroški pisci besedilo posredovali tako, da je njihovo prevajanje in prepisovanje bilo hkrati tudi priredba, strnitev in besedilna variacija, prilagojena okusu, zmožnostim in horizontu domačih bralcev in poslušalcev, njihovemu duhovnemu svetu, pa tudi jeziku in narečju. Tretji del odgovora pa kaže videti v zunanjem zgodovinskem kontekstu: čas poznega 18. stoletja in še dolgo v 19. stoletje je bila doba radikalnih razsvetljskih ukrepov, deloma že cesarice Marije Terezije (vladala 1740–1780), še mnogo bolj pa njenega sina, cesarja Jožefa II. (sovladar 1765–1780, samostojno vladal 1780–1790). Ti ukrepi so prinesli preprostim ljudem nekatere izboljšave življenja, npr. odpravo osebne nesvobode in omejitev tlake; na drugi strani pa so ljudi prizadeli z grobim poseganjem v utrjene oblike duhovnega življenja, ko so oblasti omejevale in zatirale romanja, križev pot, procesije, češčenje svetnikov in Matere božje, pasijonske igre, ukinili so bratovščine, preganjali redovnike itn. Kako prizadeti in pohujšani so bili verniki, konkretno prikaže primer, ko so oblasti v Železni Kapli hotele preprečiti češčenje Marije v božjepotni cerkvi sv. Marije v Trnju, kar je izzvalo revolt.⁸ V takšnem vzdušju, ko se je smešilo in zatiralo vse, kar je bilo poprej stoletja sveto in češчено, so ljudje tem bolj verjeli, da se bližajo apokaliptični časi in da med razsvetljskimi uradniki nekateri pripravljajo pot antikristu.

Prepisovalci teh priljubljenih rokopisov so seveda prepisali tudi zgoraj navedeni dolgi naslov z omembo Matije Žegarja. Ali je torej rokopis *Antikrista* na Ravnah, ki naj bi bil najstarejši, res Žegarjev, če so ga napisale kar tri roke, na kar je prva opozorila Eva Trivunović (2017: 312–313)? Če upoštevamo še druge ohranjene rokopise *Antikrista*, se vprašanje o besedilnem izročilu tega besedila močno zaplete. Izkaže se, da v tem izročilu ne obstaja le eno deblo, ki bi torej v celoti izhajalo iz »Žegarjevega« rokopisa. Obstajata marveč najmanj dve debli, torej sta obstajala najmanj dva povsem različna prevoda nemške knjige patra Dionizija. Toda to že sodi k nadaljnjim raziskavam.

Toda že to, kar o rokopisih *Antikrista* vemo doslej, nam omogoča, da razumemo, zakaj so slovenski rokopisni prevodi in priredbe več kot 100 let dajali življenje dramatični in pretresljivi pripovedi patra Dionizija Luksemburškega o moči in delovanju zla v človeški zgodovini, zla, ki ga naposled premagajo moči, ki gospodujejo nad vso zgodovino.

⁸ Prim. opis revolta med ljudstvom, ki ga je povzel Erich Prunč v kritični izdaji (Kapelski pasijon 2016: 424–429).

Vita Christi, *Poljanski rokopis* in poslednje štiri stvari

Zvrst asketične literature, ki je imela v literarni ubeseditvi meditativne proze v širšem evropskem okviru verjetno najbolj bogato zgodovino, je izročilo o Jezusovem življenju – *vita Christi*. Veliko delo s tem naslovom, *Vita Christi* (Avsenik Nabergoj 2016), ki je dalo ime celotni zvrsti, je napisal pater Ludolf Saksonski (+1378), najprej trideset let dominikanec, nato se je umaknil v samoto kartuzijskega reda. Njegovo delo je sinteza vsega, kar so evangeliji in cerkveni očetje sporočili o Jezusu – od njegovega večnega rojstva iz Očeta prek njegovega utelešenja, odrešitve človeka po križu in odhoda v slavo, vključno z meditacijami in molitvami (Moguel 1910). To izjemno vplivno in prepisovano delo je vzbudilo nastanek drugih podobnih v tej zvrsti. Eno zadnjih velikih del iz te polihistorске tradicije s težnjo, da bi univerzalno zaobjeli čim več aspektov neizčrpne misterija Jezusa Kristusa, je napisal nemški kapucin Martin Cochemski (1634–1712): z naslovom *Leben Christi* je prvikrat izšlo leta 1677 (von Mehr 1990), nato pa v brezštevilnih izdajah, zlasti v razširjenih z naslovom *Das Grosse Leben Christi*. Napisal je še vrsto drugih asketičnih knjig, za katere si danes težko predstavljamo, da so bile tako priljubljene, da so skupno izšle samo v letih med 1666 in 1740 v več kot 450 izdajah, do 20. stoletja pa je izšlo precej nad 1.500 izdaj (Meid 2009: 779). Razlog za ta nenavaden knjižni fenomen je, da je Martin Cochemski pisal psihološko vživljajoče, zato prepričljivo in sugestivno, ob tem pa je evangeljsko pripoved prepletal z nekanoničnim legendarnim izročilom in ljudskimi predstavami, razlage cerkvenih očetov je dopolnjeval z apokrifnimi prvinami, teološko dogmo je umeščal v živo izrisane položaje utripajočih literarnih oseb. Vsa ta kompleksna, toda literarno enovita snov asketike patra Martina je predstavljala v 17. stoletju svojevrstno literarno sintezo srednjeveške katoliške kulture. Preprosti verni bralci različnih jezikov so bili nad njo navdušeni; razsvetljenci pa so jo črtili kot »praznoverje« in »nerazumnost« in poskrbeli, da je državni indeks njegove knjige prepovedal (Ogrin 2020b: 133–135).

Tudi slovenska književnost je baročni literarni fenomen Martina Cochemskega sprejela vase – na svoj način. O tem, kdo je njegova dela prevajal in prirejal, nimamo dokazov, toda zelo verjetno so to bili slovenski kapucini. Na Koroškem so prevedli njegove svetniške legende, od dveh delov se je ohranil prvi z naslovom *Dober Legent teh Suetnikov* (RRSS Ms 14), verjetno najboljšežnejši rokopis v slovenskem jeziku (Ogrin 2011a). Prevedli in predelali so njegove spise o štirih poslednjih stvareh (Ogrin 2017), ki zahtevajo še vrsto samostojnih raziskav, saj so bili komaj nedavno odkriti še neznani rokopisi. Bili so izredno priljubljeni, saj so njihovi pozni prepisi nastajali še do srede 19. stoletja (RRSS Ms 34, 37, 112, 119, 121, 124). Toda delo, ki je brez dvoma najpomembnejše in je njegovo odkritje prineslo največjo novost v našem poznavanju baročnega slovstva v novejšem času, je velika pripoved o Jezusovem življenju v sto poglavjih ali »postavah« na več kot 700 straneh folianta, ki je po kraju najdbe imenovan *Poljanski rokopis* (RRSS Ms 23). Nastal je razmeroma pozno, okrog leta 1800, morda celo nekaj let po tem (Ogrin 2011c).

Bistveno osredje vsakega odlomka tega besedila je motrenje Jezusovega življenja in trpljenja, povzeto iz množice patrističnih in srednjeveških virov, komentarjev

in osebnih mističnih razodetij, prepleteno z legendarnimi izročili in predvsem ubesedeno z veliko zmožnostjo vživetja in sodoživljanja. »Poljanski rokopis celotno dogajanje podaja tako, da pri naslovniku vzbuja čim intenzivnejše in doživeto čustvovanje z Jezusom ob njegovem trpljenju. Ključno je počlovečenje Božjega, njegova čisto človeška izkušnja trpljenja, približana človeku tukaj in zdaj, ob čemer Jezus še vedno ohranja tudi svoje božanske lastnosti. Čustveno sodoživljanje naj bi naslovnika pripeljalo do odločitve za življenje strogo po Jezusovem zgledu« (Žejn 2017: 188). Pogosto je čustveni naboj pripovedi usmerjen tudi tako, da bralec Jezusovo trpljenje gleda kakor v »zrcalu« v doživljanju drugih oseb, zlasti Matere božje. Marijino sočutje in žalovanje ob Jezusu sta v *Poljanskem rokopisu* navzoča na mnogih mestih in v takšnem obsegu, da je treba v njem videti več kot le psihološko upravičen moment pripovedi o Jezusovem trpljenju. Kot je opozorila Irena Avsenik Nabergoj, se je vse od 12. stoletja dalje lirična upesnitev Marijinega sočutja in bolečin v evropski književnosti oblikovala v široko razvejeno literarno vrsto *plancus Mariae* – Marijin jok. V obširnih in literarno globokih opisih Marijinega trpljenja v *Poljanskem rokopisu* moremo videti prav to: da je p. Martin Cochemski tradicijo srednjeveškega *plancus Mariae* umestil in združil s pripovedjo o Jezusovem pasijonu (Avsenik Nabergoj 2017: 105–107).

Iz obsežne in zelo razčlenjene pripovedi preberimo droben odlomek o tem, kako Mati božja med Jezusovim križevim potom zaradi gneče odhiti s sv. Janezom nekaj ulic naprej in ga tam pričakuje. V prvem stavku opazimo v besedah »katirga nje duša lubi« subtilno referenco na *Visoko pesem*, v nadaljevanju na zgodbo o Suzani. Evociran je Marijin notranji boj med bolečino ob pogledu na Jezusa in materinsko zvestobo ter navezan na nadaljnje komparacije o njeni stanovitnosti:

Stala je pak ta eržalena mati dovgu časa na taistmo krajo inu je čakala na tiga, katirga nje duša lubi. Stala je ta zlahtna Divica v en tak matern bridkust inu serčen žalost inu v gorečih želah, sojga lubga sinu Jezusa skori vidti, de oben čudež na biv, keb v nje truplu nje serce bse blu rezpoču, toku de ona iz ta čista Suzana bla mogla reči: 'Ah, gorje meni, ah, težava, katira me povsod zadene, de jest na vem, kaj jest sturit al pustit' bi imela.' Dokler keb ona od tiga kraja preč al cilu ven iz mesta šla, deb ona ta martra sojga otroka na vidla, le-tu na more ta materna zvestoba čez nje serce prenesti, deb ona mogla tam na mestu obstati inu bolečine sojga sina gledat. To je blu nje skori na mogoče, kir ona se je bala, deb tiga na mogla prestati. Zadenč je vener sklenila, ona oče sojga lubga otroka perčakat, keb ona morebiti skuz ta pričnost njemo še en sam trošt zamogla skazat. O kaj za enu perdrznene! O kaj za ena več koker moška stanovitnost je le-tu blu, kob jest na enimo takimo kraju stati inu na mojga telesniga očeta čakati imov, katir iz enim križam obložen po nadovžnim k smert pelan biv. Ah, Bogu se smili, koku bi mogel meni tok hudo per serc biti, to bi ja blu namogoče, taka bridkust prestati inu mojga očeta perčakat, zatori bi jest mogu al preč jeti al pak mogu od usmlejna umreti. (RRSS Ms 23: fol. 485.)⁹

Poljanski rokopis v priredbi neznanega, morda kapucinskega pisca, brez dvoma predstavlja enega od vrhov meditativne proze v slovenskem baročnem

⁹ Opis rokopisa in digitalni faksimile sta dostopna v *Registru rokopisov slovenskega slovstva* na spletu.

slovstvu: dogajanje je predstavljeno tako živo in sugestivno, da bralec dejansko meditira ob podobah in prizorih, ne toliko ob molitvi, še manj ob izraženih argumentih. Andrejka Žejn je opozorila na kompleksen retorični in medbesedilni sestav Cochemovega besedila (Žejn 2017), ta sestav pa je umetniško prepričljiv in doživljajsko učinkovit zaradi notranje enotnosti pisateljeve literarne govorice.

Poljanski rokopis zdaleč ni edino rokopisno besedilo zvrsti vita Christi v slovenskem baroku; nasprotno, v resnici je to prepis starejšega rokopisa, verjetno iz srede 18. stoletja, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije (RRSS Ms 28). Žal je od več kot 900 strani tega rokopisa ohranjenih le ok. 80. Vendar iz tega ohranjenega fragmenta, ki je preživel ujme modernega časa, lahko z gotovostjo sklenemo, da je *Poljanski rokopis* od besede do besede prepisan iz rokopisa v Arhivu Slovenije in da je kot apograf (poznejši prepis) le srečno ohranjena priča nekega besedilnega izročila, katerega izvori in druge veje so se žal izgubili. Nastala je namreč cela družina rokopisov o Jezusovem življenju, toda ohranjeni so večidel le fragmentarni deli, posamezna poglavja ipd. (Ogrin 2017: 36).

Sklep

Asketična proza ali literatura duhovne izgradnje se je na Slovenskem razvila že v prvi polovici 17. stoletja in se močno razmahnila v 18. ter zgodnjem 19. stoletju. Kot pojem s področja teologije pomeni literaturo, namenjeno duhovni rasti kristjana, zlasti njegovemu napredovanju v osebnotnem krepostnem življenju po vzoru Jezusa Kristusa. Pojem meditativna proza v literarni vedi označuje besedila iste vrste, vendar v ožjem izboru in z leposlovnega gledišča: vključuje le tista, ki jih zaznamujejo določene estetske oz. literarne pripovedne odlike.

Velika večina slovenske meditativne proze katoliške obnove in baroka je nastala in se širila med bralci ter nepismenimi poslušalci samo v rokopisih. Zato se je ohranilo le malo del. *Skalarjev rokopis* (1643) in najstarejši ohranjeni prevod *Hoje za Kristusom* Andreja Jankoviča (1659) predstavljata sredi 17. stoletja zgodnji prodor duhovnosti *devotio moderna* v slovenski prostor – z njeno spodbudo bralcu k ponotranjenemu osebnemu premišljevanju duhovnih razsežnosti vere, h kontemplativni obrnitvi navznoter, k avtorefleksiji in motrenju samega sebe. Pri tem je bila meditativna proza, ki jo je pisal Adam Skalar in podobno za njim Matija Kastelec, primerna za izrazito literarno oblikovanje z mnogimi retoričnimi sredstvi, ki s slikovitimi podobami in fantazijo učinkujejo na bralčeva čustva. Nasprotno pa je *Hoja za Kristusom* tip meditativne proze, ki sestoji iz zgoščenih duhovnih izrekov, zelo kratkih misli, katerih vsaka zase že zadošča za temeljito premišljevanje, ker izraža neko osebno doživeto resnico asketičnega življenja; nizanje teh strnjenih, jednatih misli v daljše odlomke, ki obsežejo stran ali dve majhnega formata, pa že zrcali obsežno duhovno izkustvo asketskega življenja, usmerjenega po Jezusovem zgledu k popolnosti. Ta tip meditativne proze tudi vključuje zmerna retorična sredstva na

stavčni ravni, vendar je tu mnogo bolj pomembna razumna, preudarna utemeljenost vsakega izreka v resničnem duhovnem izkustvu.

S tem se nam v 17. stoletju že nakazujeta dve temeljni podzvrsti meditativne proze, prva nekoliko bolj nagovarja človekovo imaginativno moč in temu ustrezajoča čustva, druga bolj nagovarja spoznavne moči človekove pameti ali uma. V prvo podzvrst se razvidno uvršča glavnina poznejše frančiškanske in kapucinske književnosti, vključno z rokopisi o Antikristu in pripovedjo o Jezusovem življenju. Drugo podzvrst so brez dvoma gojili tudi jezuiti, vendar je njihovo gradivo žal propadlo, izmed vsega se je rešila le knjiga pridig Jerneja Basarja (1734), ki jo lahko – saj je izrecno namenjena tudi samotnemu osebnemu branju – štejemo tako v območje homiletične oziroma retorske proze kakor v polje asketike oziroma meditativne proze.

Daleč najbolj se je brez dvoma razvila že omenjena podzvrst pripovedi o Jezusovem življenju, ki jo prvovrstno predstavljata *Poljanski rokopis* in z njim povezana skupina rokopisov o poslednjih štirih stvareh – smrt, sodba, pekel, nebo. Ta besedila, ki na odličen način predstavljajo slovensko baročno literarno kulturo, izpričujejo nekaj bistveno pomembnega: da je na baročni duhovnosti utemeljeno doživljanje sveta in samega sebe slovenski človek ohranjal navkljub raznim razsvetljskim silnicam še globoko v 19. stoletje – brez dvoma zato, ker je v tem branju odkrival pomemben fundament svoje duhovne eksistence. Ker so bili baročni avtorji teh knjig v dobi razsvetljenstva prepovedani, so slovenski pisci, verjetno zlasti redovniški, njihova besedila slovenili in prirejali v rokopisnih objavah, ki so na svoj skromen način ohranjale slovensko izročilo: njegovo duhovno in literarno kulturo.

Viri

EvL 1741 – Frančišek Mihael Paglovec: *Evangelia inu branja*. Ljubljana: Reichardt.

Dionysius von Luxemburg, 1716: *Leben Antichristi, Oder: Ausführliche, gründliche und Historische Beschreibung von den zukünftigen Dingen der Welt*. Wien und Brün: Georg Lehman.

Kotnik Ms 14 – Kotnik Ms 14: *Antichrsta shullenie ali Lebn Antechrista*. Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem.

RRSS – Ogrin, Matija (ur.): *Register rokopisov slovenskega slovstva*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Literatura

Avsenik Nabergoj, Irena, 2016: Izvori in tradicija literarne zvrsti vita Christi v Poljanskem rokopisu. *Bogoslovni vestnik* 76/3–4. 585–596.

Avsenik Nabergoj, Irena, 2017: Rokopisna tradicija literarne zvrsti planctus Mariae in Poljanski rokopis. Bjelčevič, Aleksander Ogrin, Matija, in Perenič, Urška: *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana: ZIFF. 103–110. (Obdobja 36).

Catholic Encyclopedia. New York: Robert Appleton Company, New Advent. (Spletni vir, 8. 11. 2020)

Deželak Trojar, Monika in Ogrin, Matija, 2018: Basar, Jernej (1683–1738). *Novi Slovenski biografski leksikon*, 3. zv.: *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU. <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi135492/>>. (Dostop 2. 12. 2020.)

Deželak Trojar, Monika, 2011a: Vsebina Skalarjevih prevodov: Šula tiga premišluvanja in Eksemplar od svetiga Bonaventura. Deželak Trojar, Monika (ur.): *Skalarjev rokopis 1643: Editio princeps: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana, Celje: ZRC SAZU, Celjska Mohorjeva družba. 920–928.

Deželak Trojar, Monika, 2011b: Skalarjev rokopis 1643–2011: Elektronska znanstvenokritična izdaja rokopisnega kodeksa. Kranjc, Simona (ur.): *Meddisciplinarnost v slovenistiki*. Ljubljana: ZIFF. 83–88. (Obdobja 30).

Deželak Trojar, Monika, 2012: Skalarjev Eksemplar od svetiga Bonaventura: Predstavitev nekaterih tekstnokritičnih vprašanj. *Primerjalna književnost* 35/3. 223–241.

France Kotnik, 1944: Bukovniški rokopisi antikrista. Velikonja, Narte idr.: *Zbornik Zimske pomoči*. Ljubljana: Zimska pomoč. 415–424.

Gabrovšek Homšak, Darja, 2017: Fragment rokopisne pesmarice – še en Skalarjev rokopis?. Bjelčevič, Aleksander, Ogrin, Matija, in Perenič, Urška (ur.): *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana: ZIFF. 43–51. (Obdobja 36).

Glomar, Joža, 2013: Kastelec, Matija (1620–1688). *Slovenski biografski leksikon*, 3. zv. Spletni vir: *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU.

Haeusler, Martin, 1993: Antichrist II. Historisch-theologisch. *Lexikon für Theologie und Kirche* 1. Freiburg: Herder. 745–746.

Hiepe, Richard, 1964: Erbauungsbuch. *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. V, Sp. 941–984. RDK Labor: <http://www.rdklabor.de> (Dostop 7. 11. 2020.)

Janko Kos idr. (ur.), 2007: *Literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kuret, Niko, 2013: Žegar Matija. *Slovenski biografski leksikon*, 15. zv.: *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU. <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi893919/>>. (Dostop 2. 12. 2020.)

Legiša, Lino, 1973: *Liber cantionum carniolicarum. Kalobški rokopis*. Ljubljana: SAZU. (Dela 27).

Majda Kotnik Verčko, 2016: Antikrist. Sturm-Schnabl, Katja in Schnabl, Bojan-Ilija(ur.): *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška: Von den Anfängen bis 1942*. Wien: Böhlau. 98–99.

Meid, Volker, 2009: *Die Deutsche Literatur im Zeitalter des Barocks*. München: Beck.

Mougel, Ambrose, 1910: Ludolph of Saxony. *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 9. New York: Robert Appleton Company: <http://www.newadvent.org>. (Dostop 12. 11. 2020.)

Ogrin, Matija in Žejn, Andrejka, 2016: Strojno podprta kolacija slovenskih rokopisnih besedil: Variantna mesta v luči računalniških algoritmov in vizualizacij. Erjavec, Tomaž in Fišer, Darja (ur.): *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*, 29. september–1. oktober 2016. Ljubljana: ZIFF. 125–132.

Ogrin, Matija, 2009: Baročni frančiškanski pisatelj Anton Brešan (1638–1708) in njegov slovstveni opus. *Slavistična revija* 57/4. 555–562.

Ogrin, Matija, 2011a: Dober Legent teh Suetnikov: Koroški rokopis iz 18. stoletja. *Primerjalna književnost* 34/3. 65–79.

Ogrin, Matija, 2011b: Skalarjev rokopis, 1643: Meditativna proza v kontekstu katoliške obnove. Skalar, Adam: *Skalarjev rokopis 1643: Editio princeps: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana, Celje: Založba ZRC, ZRC SAZU, Celjska Mohorjeva družba. 929–945.

Ogrin, Matija, 2011c: Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja. *Slavistična revija* 59/4. 385–399.

Ogrin, Matija, 2017: Slovenski rokopisi o štirih poslednjih stvareh človeka in baročno eshatološko izročilo. Bjelčevič, Aleksander, Ogrin, Matija, in Perenič, Urška: *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana: ZIFF. 33–41. (Obdobja, 36).

Ogrin, Matija, 2018: Brešan, Anton (1639–1708). Šterbenc Svetina, Barbara idr.: *Novi Slovenski biografski leksikon, 3 zv.: Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU. <<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1020300/>>. (Dostop 2. 12. 2020.)

Ogrin, Matija, 2019: *Slovensko slovstveno izročilo: Drobci slovenskega slovstva, izročeni v rokopisih*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba.

Ogrin, Matija, 2020a: Kastelčeva baročna književnost in skriti nebeški cilj. *Mohorjev koledar 2020*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 147–150.

Ogrin, Matija, 2020b: Poznobaročni slovenski rokopisi – literarna tradicija v spoprijemu z razsvetljsko cenzuro. Vidmar, Luka (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 119–150.

Ogrin, Matija, 2020c: Slovenski rokopisi 17. stoletja v senci tridesetletne vojne in »doba književnega zastoja«. Kočvar, Vanja (ur.): *Tridesetletna vojna in Slovenci: Evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 375–398.

Prunč, Erich in Ogrin, Matija, 2016: *Kapelski pasijon: Komedia od Kristusoviga trplinja, katiro so nekde na te veliki četrtek inu na te velikonočni ponedlek v Kapli špilali: Editio princeps: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana, Celje: Založba ZRC, ZRC SAZU, Celjska Mohorjeva družba.

Skalar, Adam, 2011: *Skalarjev rokopis 1643: Editio princeps: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana, Celje: Založba ZRC, ZRC SAZU, Celjska Mohorjeva družba.

Sorč, Ciril, 1997: *Eshatologija: Dovršitev sveta in človeka*. Ljubljana: Družina. (Priročniki Teološke fakultete).

Tomaž Kempčan, 1994: *Hoja za Kristusom*. Celovec: Mohorjeva družba – Hermagoras.

Tomaž Kempčan, 2011: *De imitatione Christi – Hoja za Kristusom*. Celje: Celjska Mohorjeva družba. Prev. Janez Zupet.

Treccani. *Vocabolario on line*. Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.A.: <https://www.treccani.it>. (Dostop 7. 11. 2020.)

Trivunović, Eva, 2017: Primerjava glasoslovja v rokopisih o Antikristu. Bjelčevič, Aleksander idr.: (ur.): *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana: ZIFF. 311–319. (Obdobja, 36).

von Mehr, Bonaventura, 1990: Martin von Cochem. *Neue Deutsche Biographie 16*: www.deutsche-biographie.de. (Dostop 12. nov. 2020.)

Zeller, Rosmarie, 2006: *Erbauungsliteratur. Historisches Lexikon der Schweiz*. Bern: <https://hls-dhs-dss.ch/de>. (Dostop 7. 11. 2020.)

Žejn, Andrejka, 2017: Medbesedilnost in retoričnost baročne asketično-meditativne proze Poljanskega rokopisa. *Primerjalna književnost* 40/1. 175–193.